

Kamu Politikası Bakış Açısından Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde Hükümdar-Danışman İlişkisi Üzerine

*Dr. Cenay Babaoğlu**
*Prof. Dr. Mete Yıldız***

Özet

Bu makalede kamu politikası çalışmaları kapsamında hükümdara danışmanlık yapma işlevine Türk İdari Tarihinden örnek olabilecek vakalar incelenmiştir. Çalışmanın amacı, bu örneklerden yola çıkarak kamu politikası çalışmalarının tarihsel kökenlerini araştırmaktır. Bu amaçla Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinden toplam 51 örnek, hükümdara verilen danışmanlık hizmetleri ve üretilen kamu politikası çıktıları açılarından incelenmiştir. Bu incelemenin neticesinde Türk İdari Tarihinde, kamu politikalarını belirlemede hükümdara yardımcı olan danışmanların ve/veya danışmanlık işlevinin pek çok örneklerinin bulunduğu ve bu açıdan kamu politikası çalışmalarında idare tarihinden faydalanılabileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Politikası, Danışman, Türk İdari Tarihi, Selçuklu, Osmanlı, Vezir

Analyses of the Relationship Between Rulers and Advisors in Seljuks and Ottoman States With a Public Policy Perspective

Abstract

In this study, some cases of rulers' advisors from Turkish administrative history were analyzed with a public policy perspective. This study aims to query the historical backgrounds of public policy studies in Turkish history. For this purpose, public policy samples from Turkish administrative history were searched. As a result, 51 examples from Seljuks and Ottoman states

* Cenay Babaoğlu: Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü/
TBMM, cbabaoglu@ohu.edu.tr

Bu çalışmanın ilk ve en yalın sürümü, Cenay Babaoğlu tarafından "Türk İdare Tarihinde Danışmanlık: Orhun Abideleri Üzerine Bir Değerlendirme" ismiyle, IV. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur."

** Hacettepe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
myildiz@hacettepe.edu.tr

were determined and advisors' activities and their public policy outputs were examined. At the end, these analyses would be useful to follow the historical path of public policy studies in the Turkish case.

Keywords: Public Policy, Advisor, Turkish Administrative History, Seljuks, Ottoman, Vizier

Giriş

Kamu politikası çalışmaları, genelde batılı gelişmiş ülkelerde doğarak küreselleşme süreci ile Türkiye gibi ülkelere “ihraç edilmiş” bir disiplin olarak görülmektedir¹. Bu çalışmanın yanıtlamaya çalıştığı ana araştırma sorusu, genel olarak Türk tarihinde ve özel olarak da Türk İdari Tarihinde kamu politikası olarak nitelenebilecek örnekler olup olmadığıdır. Diğer bir deyişle, bu çalışmayla kamu politikası çalışmaları geliştirmekte olan ülkelerde kökleri bulunabilen bir alan mıdır sorusuna Türkiye bağlamında yanıt aranmaktadır.

Bu amaçla makalede önce danışmanlık kavramı incelenmiştir. Ardından Selçuklu ve Osmanlı Devletleri döneminde idarecilere çeşitli alanlarda danışmanlık yapmış 51 örnek incelenerek bu kişilerin verdiği danışmanlık hizmetlerinin doğası ve sonuçları kamu politikası bakış açısından ele alınmıştır.

1. Danışmanlık Kurumu: Tanım ve Özellikler

Danışmanlık işlevi genel olarak yöneticiye destek vermek olarak nitelendirilebilir. Bu destek mekanizması tarih boyunca lala/atabey/nedim/müsteşar gibi farklı isimler alırken, örgütsel biçimde kurumsal bir yapıya ancak endüstri devriminden sonra dönüştüğü iddia edilmektedir.²

Endüstri devriminden sonra gelişen bilimsel yönetim ilkeleriyle de uyumlu bir yapı olarak danışmanlık kurumu pek çok örgütsel sisteme yerleşmeye başlamıştır. Devletlerin bu kurumu yeniden keşfi ise özellikle anglo-sakson kökenli ülkelerde etkinliğin ve etkililiğin artırılması tartışmalarına denk gelmektedir.³ Hawthorne çalışmalarında benzer bir yaklaşımın varlığından söz

¹ Parsons Wayne, *Public Policy: An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, BK, 1995, s. 16-41

Radin Beryl A, *Beyond Machiavelli: Policy Analysis Comes of Age*, Georgetown University Press, Washington D.C., ABD, 2000, s. 1-54

² Kubr Milan, *Management Consulting: A Guide To The Profession (3. bs)*. Uluslararası Çalışma Örgütü Yayınları, Cenevre, İsviçre, 1996, s. 27.

Erdost, Ebru H., “Tarihsel Perspektifte Yönetim Danışmanlığı Hizmeti”, *SBF Dergisi*, Cilt: 59, Sayı: 1, 2004, s.144.

³ Beşenk Halil, *Yönetim Danışmanlığı ve Türk Kamu Yönetimi'nde Danışmanlık Faaliyetleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, 2009, s. 8-9.

edilebilir.⁴ Bu süreçte özel sektör yaklaşımlarının devlete yansımalarındaki artış danışmanların pek çok resmi örgütte yer almasına da yol açmıştır. Ancak danışmanların ciddi anlamda devlet içerisinde ağırlıklı bir yer kazanmasının ancak II. Dünya Savaşından sonra mümkün olduğu öne sürülebilir.⁵

Öncelikle askeri ihtiyaçlar doğrultusunda gelişen bu ilişki, zamanla devletin yeniden yapılandırılmasında da kullanılmış ve uzmanlık ihtiyacıyla paralel olarak, danışman ihtiyacı ve kullanım oranı artmıştır.⁶ Öte yandan danışmanlığı tek bir tanım içerisinde sığdırmak mümkün değildir. Bu nedenle çalışmanın konusu olan idari danışmanlığı tanımlamaya çalışmak daha yerinde bir tutum olacaktır. İdari danışmanlık aşağıdaki biçimde tanımlanabilir:

Geçici bir süre içinde sahip olduğu bilgi, beceri ve tecrübeyi kullanarak, çalışma yaptığı kuruluşta... ..önceden belirlenmiş bir konu üzerinde çalışarak, bu çalışmanın sonucunu yöneticilere sunan kişiye danışman denir.⁷

Tanımlamadaki en önemli ifade yapılan çalışmaların yöneticilere sunulmasıdır. Danışmanlığın en önemli işlevi, yönetici için gerekli konularda bilgi veya tecrübeye dayalı tavsiyeler verebilmektir.⁸ Tavsiyelerin uygulanabilirliği veya yöneticiyi etkileme derecesi ise, yönetici ve danışman özelliklerine bağlı olarak değişmektedir. Bu kapsamda yöneticinin uzlaşma kabiliyetinin yanında, danışmanın ilgili alanlarla ilgili uzmanlık düzeyi yani yeterli bilgi ve/veya tecrübeye sahip olma zorunluluğu öne çıkmaktadır.⁹ Danışmana yönelik ihtiyacın önkoşulu ve sürekliliği, danışılan alana yönelik bilgi sağlama yetisidir.¹⁰ Tekeli ve Şaylan da danışmanlık kavramına yönelik tanımlamalarında bu noktayı vurgulamaktadırlar.¹¹

Danışmanların etkili biçimde kullanılabilmesi için ayrıca bağlı olduğu

⁴ Erdost, a.g.m., s. 145.

⁵ Kubr, a.g.k., s. 29.

⁶ Erdost, a.g.m., s.146.

⁷ Aytar Dündar, *Danışmanlık Nedir? Ne Degildir?*, Rota Yayınları, Ankara, 1998, s. 16.

⁸ Ertan, Sinemis, *Yönetim Danışmanlığı ve Ülkemizde Danışmanlık Firmalarının Yaşadıkları Sorunlar -Bir Uygulama-*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2006, s. 11

⁹ Albayrak Burhan, *Proje Yönetimi ve Danışmanlık*, Alfa, İstanbul, 1998, s. 168.

Kubr, a.g.k., s. 685.

Medvic Stephen K., Professional Political Consultants: An Operational Definition. *Politics*, Cilt: 25, Sayı: 2, 2003, s. 120.

¹⁰ Beşenk, a.k., s. 18. Holtz, Herman, *Utilizing Consultants Succesfully*, Quorum, Londra, İngiltere, 1986, s. 69.

¹¹ Tekeli İlhan ve Şaylan Gencay, "Danışmanlık Kuramı", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2,1975, s.92

yöneticiden bağımsız düşünebilme özgürlüğüne sahip olması zorunludur.¹² Danışmanın, yöneticisinin düşüncelerini aktaran/onaylayan/tekrarlayan değil, gerektiğinde yöneticisiyle çatışan, haklı olduğunu düşündüğü konularda yöneticisini ikna edebilen kişi olması gerekliliktir. Bu koşulun sağlanabilmesi için öncelikle yöneticinin danışmana bağımsız bir düşünce alanı bırakması ve böylece danışmanın düşüncelerini özgürce ifade edebilmesi ve aktarabilmesi mümkün kılınmalıdır. İkinci gereklilik danışmanın müzakere ve ikna kabiliyetinin yüksek olmasıdır.¹³

Danışmanlar için olmazsa olmaz özelliklerinden biri de danışmanın sorumlu alanıyla ilgili yenilikleri takip edebilmesidir. Gündemin yanında, kendi bilgilerini de güncellemek zorunda olan danışman, gerektiğinde danışanı da güncellemelerle yönlendirmeli ve hatta ilgili kişi ve kurumu gerekli değişimlere zorlamalıdır.¹⁴

Kamuda danışman kullanımının 1990'ların ortasından sonra tekrar ivme kazandığı görülmektedir. Bu akım önce uzmanlara, 2000'lerden sonra ise üniversitelere doğru kaymıştır.¹⁵ Öte yandan fikri danışmanlığın halen kamuda yeterli derecede değerlendirilemediği de not edilmektedir. Buna rağmen hâlihazırda Türkiye'deki pek çok kurumda danışmanlık kadroları ihdas edilmiş durumdadır¹⁶ Arapça'dan Türkçe'ye geçen müsteşar (danışman) ifadesinin varlığı malumdur (TDK, Büyük Türkçe Sözlük). Yine müşavir kadrolarının, birer danışmanlık makamı olduğu unutulmamalıdır. Kartal, Türk Kamu Yönetiminde hiyerarşi dışında 1995 adet danışmanlık kadrosu olduğunu vurgulayarak, kurumsallığın boyutlarını da ortaya koymaktadır.¹⁷ Yine tüm kamu kurumlarında bulunan hukuk ve basın ve halkla ilişkiler müşavirliklerinin, danışma hizmeti gördükleri hatırdta tutulmalıdır. Ayrıca TBMM'de milletvekillerine yardımcı olmak üzere toplam 947 danışman görev yapmaktadır (TBMM, 2016: 11). Bakanlıkların merkez örgütlerinde geliştirilen program

¹² Beşenk, a.k. s. 13.

¹³ Ertan, a.k., s. 12, 15.

Holtz Herman, *How To Succeed As An Independent Consultant.*: John Wiley&Sons, New York, ABD, 1993, s. 34.

¹⁴ Bozkurt Ufuk, *Yönetim Bilgisinin Yayılımında Danışmanlık Firmalarının Rolü; Türkiye Üzerine Tarihsel Bir Analiz*, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar, 2007, s.18.

Ertan, a.k., s. 45.

Lippitt Gordon ve Lippitt Ronald, *The Consulting Process In Action (2. bs)*. University Associates, San Diego, Kaliforniya, 1986, s.185

¹⁵ Beşenk, a.k., s. 111-112

¹⁶ Duyan Yektanurşin, *Türkiye'de Kamuda Danışmanlık Sistemi: TBMM'de Danışmanlık İşleyişi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara. 2008, s. 62-64.

¹⁷ Kartal Nazım, "Danışmanlık Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 45, Sayı: 4, 2012, s.151.

ve projelere dâhil edilen uzmanlar da, benzer bir statüdedirler. Geçici süre için –en fazla altı ay- istihdam edilen bu uzmanların, konularında uzman isimler olması ve program/proje için danışman olarak görevlendirilmeleri kamudaki danışman istihdamına örnek olarak verilebilir.¹⁸

Türkiye’de danışmanlık veren kurumları listeleyen Bozkurt’un çalışmasında örneklenen Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB), Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE), Milli Produktivite Merkezi (MPM), Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) ve Özelleştirme İdaresi Danışmanlık Hizmetleri Dairesi gibi birimlerin Türkiye Kamu Yönetimi Sisteminde bulunması, danışmanlık işlevinin önemsendiğini göstermektedir.¹⁹ Yine TBMM milletvekili danışmanları ve büyükşehir belediyeleri danışmanları, Türk kamu yönetimindeki diğer danışmanlık biçimleri arasında sayılabilir.

Görüldüğü üzere, Türkiye’de ve Modern Türk Yönetimi’nde danışmanlık rolü yeterli kurumsallığa erişmiş durumdadır. Batılı yazarlar tarafından son yüzyılda ön plana çıkmış bu kurumların, Türk yönetim geleneğindeki yerine dair çıkarımlarda bulunmak için sonraki bölümde Türk idare tarihinden Selçuklu ve Osmanlı Devletleri dönemlerindeki bazı örnekler incelenecektir.

2. Türk İdare Tarihinden Danışmanlık Örnekleri

Eski Yunan, Mısır ve Hint uygarlıklarından itibaren idari tarih incelendiğinde yönetme sürecinde yalnız ve bazen de deneyimsiz bir insan olarak görülen hükümdarlara yazılı ve sözlü olarak öğütler verildiği sıkça görülmektedir. Kamu politikası çalışmaları açısından bakıldığında, hükümdara verilen bu danışmanlık hizmeti, kamu politikası üretme süreçlerinde önemli bir kaynak olmuştur.²⁰ Hükümdarlar, kimileri akrabaları, kimleri ise arkadaşları, öğretmenleri, eşleri ve sevgilileri olan bu danışmanlardan çeşitli konularda öğütler almışlardır. Hem Batı hem de Doğu medeniyetlerinde hükümdarlara öğüt vermek üzere yazılan çok sayıda kitaba rastlamak mümkündür. Örneğin, Machiavelli “Prens”, Erasmus ise “Hristiyan Bir Prensın Eğitimi” kitaplarını bir hükümdara bir öğüt kitabı olarak kaleme almışlardır.²¹

Çalışmanın bu bölümünde Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde hükümdarlara danışmanlık yapmış bazı kişiler hükümdarla olan ilişkilerinin doğası, danışılan konunun niteliği, danışma eyleminin sonucu, danışmanlık sürecinin fayda ve zararları gibi açılardan değerlendirilmiştir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde danışmanlık yapan kişiler aile üyeleri ile dini nitelik taşıyan ve

¹⁸ Duyan, a.k., s. 65.

¹⁹ Bozkurt, a.k., s. 96.

²⁰ Radin, a.g.k.

²¹ Goldhamer Herbert, (). *The Adviser*, Elsevier Publishing, New York/ABD, 1978, s. 7-27.

taşımayan idari görevliler olarak üçe ayrılarak değerlendirilmiştir. Danışmanların bu üç ayrı kategoride değerlendirilmesinin kategoriler arası çakışma olmadığı anlamına gelmediği hususu ise önemle vurgulanmalıdır. Diğer bir deyişle, bazen bir kategoriye giren danışmanın bir başka kategoride de bulunması mümkündür. Metin içinde ayrı çizelgeler halinde sunulan danışmanların tam listesi ve bu danışmanların faaliyetlerinin her birini incelemede kullanılan kaynaklar makalenin sonunda Ek bölümünde sunulmuştur.

2.1. Hükümdarın Aile Üyesi Olan Danışmanlar

İncelenen hükümdarlar danışmanları arasında kardeş, eş, çocuklar ile damatlar ve sütkardeşler gibi aile üyeleri, ilk önemli kategoriye oluşturmaktadırlar. İnceleme sonucunda tespit edilen danışmanlık yapan hükümdar ailesi üyeleri aşağıda Çizelge 1’de (bkz.: sayfa 90) sıralanmıştır. Bu danışmanların sağladığı danışmanlık hizmeti de içerikleri ve sonuçları açılarından değerlendirilmiştir.

Aile üyelerinin hükümdarlara danışmanlık yapması, aynı soydan gelenlerin yönetimde ya söz sahibi olma ya da söz sahibi olan kişiye destek verme tercihlerini göstermesi açısından önemlidir. Özellikle kadınların, vaset kuralları nedeniyle doğrudan kullanamadıkları iktidarı eş ya da oğulları üzerinden dolaylı olarak kullanarak saray içi işlerde söz sahibi olma yolunu seçtikleri görülmektedir. Dikkat çeken diğer hususlar ise, kardeşler arasında yönetimi paylaşma eğilimi (Örneğin, Tuğrul ve Çağrı Beyler ile Alaaedin ve Osman Beyler) ve aile bireylerinin en güvenilir bilgi kaynağı olarak görülmeleleridir (Örneğin, Hürrem, Mihrimah, Safiye, ve Kösem Sultanlar). Bu ilişkiler kimi zaman devletin kurumsallaşması kimi zaman devletin devamlılığı kimi zaman istihbarat gibi olumlu işlevler için kullanılmış, öte yandan bu ilişkiler kimi zaman devlet içerisinde mali, idari bölünmelere dahi sebebiyet vermişlerdir. Aile içinden beslenen danışmanlık kurumunun özellikle yöneticilerin zayıfladığı dönemlerde devlet içinde çeşitli yönetsel sorunlara yol açtığı incelenen örneklerde gözlenmiştir. Yine danışmanın niteliğinden ziyade, aile ilişkileri nedeniyle danışmanlık işlevini yerine getirdiği görülen örneklerde fayda-zarar terazisinin zarar kefesine doğru kaydığı izlenmektedir.

2.2. Din Adamı Danışmanlar

Okuma yazmanın geniş halk kitlelerine yaygınlaşması öncesinde toplumlarda eğitim işlevini de dinsel örgütlerin yerine getirdiği hatırlandığında hem devletlerdeki idari yapının çeşitli kademelerinde hem hükümdarların öğretmenleri arasında hem de hükümdarlara danışmanlık yapan kişiler içerisinde din adamlarının da bulunması gayet tabii görünmektedir. İncelenen dönem ve devletlerde egemenliğin kaynaklarının tanrısal olması da din adamlarının danışman olarak kullanımının bir başka nedenidir.

ÇİZELGE 1: DANIŞMAN OLARAK AİLE ÜYELERİ									
HÜKÜMDAR -DANIŞMAN	DÖNEM	DANIŞMANIN NİTELİĞİ	DANIŞILAN KONUNUN NİTELİĞİ	DANIŞMA EYLEMİNİN SONUCU	FAVDA	ZARAR	NİTELİK	İDARİ YAPIVA KATKISI-ZARARI	
Tuğrul ve Çağrı Bey	Büyük Selçuklu	Kardeş, başkomutan	Askeri, idari	Çağrı Bey yönetim hakkını kardeşine devretmiş, askeri işlerle ilgilenmiştir.	Devletin bütünlüğü bozulmamıştır.	-	İşbölüşümü, beraber yönetim	İdarede bölünmenin önüne geçilmesi	
Osman Gazi-Şeyh Edebali	Osmanlı Kuruluş	Kayınpeder,	Dini, ahlaki,	Padışahın karakterine olumlu etki	Kuruluş aşamasında ahilik teşkilatıyla ve ruhani gücüyle taraftar toplama	-	Dini meselelerin danişıldığı,	Ahilik teşkilatı devlet teşkilatlanmasında faydalı olmuştur.	
Orhan Gazi- Alaeddin Paşa	Osmanlı Kuruluş	Vezir, kardeş	İdari, askeri, siyasi, mali, sosyal	Devletleşme için pek çok düzenleme tavsiyesi	Para bastırılmıştır, askeri, sosyal düzenlemeler getirilmiştir, düzenli ordu kurulmuştur.	-	Sultanca sözü dinlenen başarılı devlet adamı	Devlet olmanın gereklerini yerine getirecek kurallar ve sistemler oluşturulmuştur.	
Yavuz Sultan Selim-Damat Çelebi Lütfi Paşa	Osmanlı Yükseliş	Sadrazam	İdari, mali, sosyal	Pek çok alanda bozulmayı önleyecek düzenlemeler	Rüşvete engel, devlet kayıplarının düzenine dair sistem geliştirme, askeri fayda, padişaha siyasatname, mali tedbirler	-	Yetkin bir devlet adamı ve olası bozulmaları fark eden bir idareci	-Özellikle devlet kayıplarının düzenlenmesi meselesi ilgi çekici -Osmanlı'da siyasatname geleneği (<i>Tevârih-i Ali-i Osman</i>)	

III. Mehmed-Safıye Sultan	Osmanlı Duraklama	Valide	İdari atamalar ve aziller	Safıye Sultan'ın idareye doğrudan etkisi	-	Kardeş katli, tayinlerde rüşvet, adaletsizlikler	Devleti yönetme yetkisinin devri	Tayın ve azillerde liyakat ilkesinden tavizler
IV. Murat ve Kösem Sultan	Osmanlı Duraklama	Valide	Saray içi işler	Valide Sultan'ın devlet işlerinde etkisi	Sultan olgunlaşana kadar devlet idaresi sağlamıştır.	Kötü yönetim usulleri, yolsuzluklar, vs.	Validesi sıfatıyla padişahın otoritesi üzerinde etkisi	-
Kanuni Süleyman-Yahya Efendi	Osmanlı Yükseliş	Süt kardeş	Dini, ilmi	Yöneticilik tavsiyeleri	Sosyal adaleti sağlamaya yönelik tavsiyeler	-	"Padişahın vicedan rolü"	-
Kanuni-Mükrimah Sultan	Osmanlı Yükseliş	Baba, Kız	Askeri ve siyasi	Malta seferi, saray içi siyaset	Padişaha manen destek	Kardeşler arası kavgalar	Sarayı istediği gibi yönlendirmeye çalışma	-
Kanuni-Hürrem Sultan	Osmanlı Yükseliş	Eş	Askeri ve siyasi	Polonya ile ilişkiler, Seferdeyken yönetime dair bilgilendirmeler, yöneticilerle ilgili telkinler	Padişaha bilgi verici, bizzatlı devletlerarası ilişkiler	Kardeşler arası kavgalar, yöneticiler arasındaki çıkar çatışmalarına girme vs.	Sarayı istediği gibi yönlendirmeye çalışma	-

Din adamlarının Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde hükümdarlara danışmanlık yapmalarının örnekleri aşağıda Çizelge 2’de (*bkz.*: sayfa 93) sunulmuştur. İncelenen örneklerde ilmiye sınıfının ve dönemin önde gelen din adamlarının padişahlarla yakın danışmanlık ilişkileri olduğu açıkça görülmektedir. Din adamları, yönetim işlerinde bir danışma ve onay mercii olarak görülmektedir. Özellikle dini açıdan tereddütlerin olduğu konularda idarenin faaliyetleri üzerinde bu isimlerin doğrudan etkileri olabilmektedir. Ayrıca toplumsal olaylarda din adamlarının bu olayları yatıştırıcı bir işlevi olduğu görülmektedir (Örneğin, Şeyh Edebalı Molla Fenari ve İdris-i Bitlisi). Din adamları, aynı zamanda sefer ve savaşlarda askerin güdülenmesinde önemli roller oynamışlardır (Örneğin, Akşemsettin, İdris-i Bitlisi ve İbn-i Kemal). Zaman zaman yetkilerini aşarak padişahı kontrol çabaları (Feyzullah Efendi) olsa da bazı örneklerde (Örneğin, Ebu’s Suud Efendi ve Şeyhülislam Yahya Efendi) hükümdarla danışman arasında din adamının hiyerarşik makamından kaynaklanmayan veya bu makama aşan bir güven ve hürmet ilişkisi kurulduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Dini Niteliği Olmayan İdarecilerin Yaptığı Danışmanlıklar

İncelenen örneklerde ilmiye sınıfına mensup olmayan idarecilerin de hükümdara danışmanlık hizmetinde bulunduğu görülmüştür. Bu kişiler ve verdikleri danışmanlık hizmetinin nitelikleri aşağıda Çizelge 3’de (*bkz.*: sayfa 94) sıralanmıştır.

İncelenen devletlerin özellikle kuruluş ve gelişme aşamalarında gerekli görülen yeni kurumsal, mülki ve mali düzenlemeler, incelenen örneklerde görülen danışmanlık hizmetlerinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Gerileme ve yıkılma dönemlerinde ise danışmanların bazılarının yönetim sisteminin bozulmasına neden olacak; iltimas, rüşvet ve adam kayırma gibi uygulamaları yaygınlaştıran isimler olduğu görülmektedir. Yine aynı dönemde idare sistemini düzeltme ve çağa ayak uydurma (Örneğin Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde Batılılaşma) çabalarını destekleyen danışmanlar bulunmaktadır. Son olarak bu kategoride, hükümdarlara idare sistemindeki bozulmaların sebeplerini, sonuçlarını ve bu sorunların çözüm yollarını anlatan yazılı raporların üretildiği görülmektedir.

ÇİZELGE 2: DANIŞMAN OLARAK DİN ADAMLARI

HÜKÜMDAR-DANIŞMAN	DÖNEM	DANIŞMANIN NİTELİĞİ	DANIŞILAN KONUNUN NİTELİĞİ	DANIŞMA EYLEMİNİN SONUCU	FAYDA	ZARAR	NİTELİK	İDARI YAPIYA KATKISI-ZARARI
Fatih Sultan Mehmet-Akşenseftin	Osmanlı Kuruluş	Hocası	Dini, kişisel	Padışaha manevi destek	Yazdığı mektuplarla padışaha moral-motivasyon ve ruhani destek	-	-	-
II. Mustafa-Feyyullah Efendi	Osmanlı Duraklama	Şeyhülislam	Dini, idari	Şeyhülislam yetkileri toplamaştır	-	Şeyhülislam kendine uygun kararlar almıştır. (rüşvet, yolsuzluk, iltimas)	Danışmandan çok vekil görevi yürütmüştür.	Atama sistemini bozacak gelişmeler ve rüşvet ve iltimasta yaygınlaşma.
IV. Murad-Şeyhülislam Yahya Efendi	Osmanlı Duraklama	Şeyhülislam	Dini, sosyal	Sosyal kararlarında destek (tütün-alkol yasakları, yenileri meseles)	Toplumsal hayatı düzenleyici, asayışı sağlayacak tedbirler	Baskı	Padışah tarafından güvenilen tek danışman	-
I. Mehmet (Celebi)-Molla Fenari	Osmanlı Kuruluş	Hocası	Dini,kişisel	Padışaha manevi destek	Yazdığı mektuplarla padışaha moral-motivasyon ve ruhani destek	-	-	-
Kanuni-Ebussuud Efendi	Osmanlı Yükseliş	Şeyhülislam	Dini-Adli	Eylemlerin dini yönünü belirlemesi	Manevi destek	-	30 yıl devletin hukuki yapısına fetvalarla doğrudan etki	Fetvaların ve yapılarının düzenlenmesi hakkında talimatname (idari düzenleme)
Kanuni Süleyman-Yahya Efendi	Osmanlı Yükseliş	Sıt kardeş	Dini, ilmi	Yöneticilik tavsiyeleri	Sosyal adaleti sağlamaya yönelik tavsiyeler	-	-	-
Yavuz Sultan-İdris-i Bîrlisi	Osmanlı Yükseliş	Danışman	Siyasi, idari	Doğu ve güneydoğu vilayetlerinde barış görüşmeleri	İran ve Mısır seferleri öncesi bölgedeki yerel yöneticilerle barış sağlanmıştır	-	Temsilcilik görevi üstlenmiştir.	Kimi özerklikler karşılığında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yerel yöneticilerin sisteme bağlılıklarını sağlamıştır.
Yavuz Sultan Selim-Ibn-i Kemal	Osmanlı Yükseliş	Şeyhülislam	Dini	Doğu Anadolu ve Mısır fetihlerinde devlete ve ulemaya dini destek	Padışahın dini konulardaki yardımcısı, Doğu seferlerinde propagandacısı	-	Dini Alim	-

ÇİZELGE 3: DANIŞMAN OLARAK DİNİ NİTELİK TAŞIMAYAN İDARECİLER								
HÜKÜMDAR-DANIŞMAN	DÖNEM	DANIŞMANIN NİTELİĞİ	DANIŞILAN KONUNUN NİTELİĞİ	DANIŞMA EYLEMİNİN SONUCU	FAYDA	ZARAR	NİTELİK	İDARİ YAPILYA KATKISI-ZARARI
Gıyaseddin Keyhüsrev-Emir Sadeddin Köpek	Anadolu Selçuklu	Mimar-Vezir	Taht kavgalarında Gıyaseddin Taraftarı	Taht kavgalarında siyasi destek	Tahta çıkmasında etkili	Sultani yönlendirme, pek çok siyasi rakibini öldürme ve öldürme	-	Merkezi otoriteyi sarsacak bürokratik katkileri
Melikşah-Nizamî I-Mülk	Büyük Selçuklu	Vezir-i Azam	Askeri, siyasi, sosyal, idari	Siyasetname:	Tahta çıkış, devlet idaresine yönelik tedbirler	Aşırı güçlenme	Giritliçe güçlenen 'vekil' sultan.	Oğuzlar idareden uzaklaşmasın, kadın geride kalsın, ordu sadece Türklerden oluşmasın
Yıldırım Bayezid-Candarlı Ali Paşa	Osmanlı Kuruluş	Sadrızam	Askeri, idari, siyasi	Pek çok yönden padişahı destekleyip, destekleyici yönetici	Kadırlara maas ile adalet, iç oğlan teşkilatı ile teşkilatlanma. Bizans kuşatmalarında akıllıca taktikler	Paralı asker uygulaması ve Ankara Savaşı,	Padişahın devamlı yanında olmuştur ve sözü dinlenmiş bir sadrazam.	Kadırlara maas sistemi ve k-oğlan teşkilatı.
IV. Mehmet-Köprülü Mehmet	Osmanlı Duraklama	Vezir-i Azam	İdari, askeri, siyasi, mali	Yönetimde danışmanın etkisi	Maliye düzenlenmiş, askeriye islah edilmeğe çalışılmış, memur ve maas sistemi düzenlenmiştir	Yöneticinin yetkisi sınırlandırılmıştır.	Pek çok alanda hem tavsiye hem eylem ile düzenlemeler	Mükerrer maas ve iş yapmadan memuriyet meselelerini düzenlemek için memurlar denetlenmiştir.
IV. Murad-Koçi Bey	Osmanlı Duraklama	Hasodacısı	İdari	Padişaha risale sunulmuş, padişah tarafından dikkate alınmıştır.	IV. Murad idarede yapması gereken islahatları öğrenmiş, idari askeri, sosyal düzenlemeler yapmıştır.	-	Tam bir danışman görevi görmüş, eksiklikleri ve yanlışları tespit edip padişaha sunmuştur.	Sultan yeniden idareyi eline almış ve düzenleme yetkisine kavuşmuştur. -Koçi Bey Risaleleri

III. Ahmet-Neveşehirli Damat İbrahim Paşa	Osmanlı Gerileme	Sadrâzâm	Yönetel-Siyasi	Yönetim işlevinin devri, siyasi destek	İç ve dış bânş için tavsiyeler, dış ilişkilerde gelişmeler ve kültür sanat ilerlemeleri, mali disiplin	Yöneticiliyi işlevsizleştirme	Daha çok dış ve iç siyasete yönelik tavsiyelere uyulmuş, ayrıca yönetimin devredilmiştir.	Mali disiplinine yönelik önemli tedbirler. Ayrıca hariciye teşkilatının adımları
II. Mahmud-Alemdar Mustafa Paşa	Osmanlı Gerileme	Sadrâzâm	Askeri-hukuki	İşyanlar bastırıldı, Sened-i İttifak	İç işyanlar bastırıldı, askeri başarılar elde edildi ve ayanlar kontrol altına alındı.	Hükümdarın yetkileri kısıtlandı.	-	Sened-i İttifak ve Merkezi hükümetin yerelle yetki devri.
III. Mustafa ve Baron de Toit	Osmanlı Gerileme	Komutan-Denetmen	Askeri	Askeriye sisteminde reformlar	Askeri okullar açıldı, batılılaşmaya çalışıldı.	Fransa tarafından görevli danışman ve olumsuzlukları	Askeri anlamlarda padişaha tavsiyelerde bulunan danışman	Askeriyenin modernleşmesi, okullaşmanın sağlanması gibi konularda çalışmalar
Sultan Abdülâziz-Mehmed Emin Ali Paşa	Osmanlı Dâğılına	Sadrâzâm-Hariciye Nazırı	Siyasi, idari, hukuki, askeri	Reformların pek çoğunda etkili	Eğitici reformlar (GS Lisesi), siyasi reform (Şura-yı Devlet), Askeri (Girit), idari (teşkil-i vilayet)	-	-	Teşkil-i Vilayet yasaları, Şura-yı Devlet
II. Abdülhamid-Midhat Paşa	Osmanlı Dâğılına	Sadrâzâm	Askeri, idari, sosyal, mali, siyasi	Valilik deneyimleri ve elindeki güçle padişaha reformlara zorlama	Osmanlı'nın geri kalmışlığına çare olabilecek pek çok reform gerçekleştirilmiştir.	Padişahla arasındaki güç çatışması	Padişah kadar meşhur bir idareci ve siyasetçi	Maliyenin düzenlenmesi, teknik okullar (polislik, gümrük, vs.),
II. Mahmut-Mustafa Reşit Paşa	Osmanlı Dâğılına	Büyükelçi, Hariciye Nazırı, Sadrâzâm	İdari, hukuki ve siyasi	Osmanlı'da pek çok islahat gerçekleştirildi.	Avrupalı tarzda yenilikler	-	Batı'da gördüğü hususların Osmanlı'ya uygulanmasında padişaha önerilerde bulunan bir Hariciyecisi	-Memuriyet kanunu - Diğer hukuki düzenlemeler - toplumsal düzenlemeler

Sonuç Yerine

Danışmanlık, Batılı yazarlar tarafından sıklıkla yirminci yüzyıldan sonra kurumsallaşmış bir unvan/işlev olarak nitelenmektedir. Aristo, Machiavelli gibi danışmanlar ise; bağımlılık, yeterlik ölçütü ve tavsiyecilik gibi gerekçelerle kurumsallaşmadan uzak olarak nitelenmektedir. Ancak Türk İdare Tarihine bakıldığında, ilk yazılı eserlerde dahi danışmanlıkların rolü ortaya konmakta ve bu geleneğin yüzlerce yıldır sürdürüldüğü ve belirli bir kurumsallığa eriştiği gözlenmektedir. İslam anlayışındaki meşveret usulünün bu geleneksel güçlü danışmanlık sistemi ile birleşmesi, danışmanın ve danışmanlığın devlet idaresindeki rolünü de pekiştirmiştir. Atabeyler, lalalar ve vezirlikler danışman olarak önemli işlevler yerine getirmişlerdir. Özellikle Nizamülmülk ve Sokullu Mehmet Paşa örneklerinin, danışmanlıkların kurumunun kurumsallığı hakkında iyi örnekler olacağı söylenebilir. Yine genel olarak Türk İdare Tarihinde, özelde ise Osmanlı Devletinde yerleşik bir siyasetname/layiha geleneğinden söz etmek mümkündür.

Bu danışma faaliyetleri çalışma kapsamında aile içi, dini ve dini olmayan sınıflamaları olmak üzere üç başlıkta incelenmiştir. Türk idare tarihinde aile içi danışmanların; kardeşler, anneler, eşler ya da kayınbaba olmak üzere farklı şekillerde sirayet edebildiği görülmektedir. Burada ilişkinin yakınlığı danışmanlığın etkisini belirlediği gibi, özellikle yönetim hakkı da bulunan danışman ile danışan arasındaki sürtüşmelerin önleniği Tuğrul ve Çağrı Beyler ile Alaeddin Bey ve Orhan Gazi örneklerinde başarılı yönetim yapılarının kurulabildiği; askeri ve idari olarak iki bölümlü bir yönetimin benimsendiği görülmüştür. Aileden gelen danışmanların, danışanın zayıf olduğu dönemlerde ise yönetimdeki etkinliklerinin arttığı izlenmiştir. Kösem Sultan-IV. Murat, Safiye Sultan-III. Mehmet dönemlerinde bu tarz biçimler izlenmiştir.

Dini nitelikli danışmanların en önemli yetkisi devlet politikalarının bas-
kın devlet dini görüşüne uygunluğunun denetlenmesi ve eylem ve kararların bu görüşe uygun olarak yönlendirilmesidir. IV. Murat'ın tütün ve alkol tüketiminin yasaklanması yönündeki politikalarında Şeyhülislam Yahya Efendi'nin doğrudan etki ve yönlendirmelerinin olduğunu söylemek mümkündür. Burada konunun yalnızca tütün ve alkolün yasaklanması olmaması, askerin seferden kaçınması noktasından hareket edildiği dikkate alındığı da tavsiyenin dini nitelikli değil, askeri nitelikli olduğu fark edilebilir. Akşemseddin'in İstanbul'un fethi konusunda Fatih Sultan Mehmet'i yönlendirmeleri de dini görünümlü askeri bir tavsiye olarak not edilebilir. İdris-i Bitlisi'nin Yavuz Sultan Selim'i sünni Kürt aşiretleri ile işbirliğine yönlendiren ve Şii Safevi devletine karşı birlikte hareket etmeye yönelten tavsiyeleri de doğrudan uluslararası politikaları belirleyen bir örnek olarak zikredilmelidir.

İdari danışmanların ise ağırlıklı olarak iç siyaset, mali ve idari alanlarda tavsiyelerde buldukları gözlenmiştir. Siyasi karışıklık dönemlerinde birlik-

te hareket eden idari görevlilerin, güç kazanan sultan/padişah ile birlikte yakın danışman statüsü kazandıkları görülmektedir. Gıyaseddin Keyhüsrev-Emir Saadetin Köpek; Çandarlılar, Köprülüler bu biçimde gelişen danışan-danışman ilişkilerine örnek gösterilebilir. Ancak bu danışmanların aşırı güçlenmelerinin ve politika belirleyici konuma gelmelerinin danışan tarafından bir süre engellendiği ve danışmanların en iyi ihtimalle güçten düştükleri izlenmiştir. Burada kurumsal danışma faaliyetinden ziyade kişiye bağlı ilişkilerin olması etkilidir. Öte yandan Nizamülmülk'ün Siyasetname'si ile en iyi örneklerinden biri verilen salname/siyasetname/risale geleneğinin özellikle Osmanlı Duraklama ve Gerileme dönemlerinde zirve yaptığı ve pek çok danışman tarafından idari, mali, askeri, sosyal ve siyasi düzenlemeleri içeren metinlerin hazırlandığı görülmektedir. Bu kapsamda kamu politikası çalışma belgeleri ya da aktörleri olarak sözü geçen temaları incelemek yerinde olacaktır. Gelecek çalışmalarda bu konuların incelenmesinin, kamu politikası çalışmaları açısından Türk İdari Tarihinin danışmanlık başlığının aydınlatılmasında faydalı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA²²

- Akgündüz, Ahmet ve Öztürk Said (1999). *Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: OSAV.
- Akkuş, Mustafa (2001). *Halil Hamit Paşa'nın Hayatı, Islahatı ve Islahatına Ulemanın Tavrı*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimlere Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aksakal, Hasan (2009). *Tanzimatın İki Yüzü: İcraatleri ve Temsil Ettikleri Değerler Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Reformculuk Analizi: Midhat Paşa ve Sultan II. Abdülhamid*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, vol. 2/9, s:11-22.
- Akşin, Sina (2005). *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 1600-1908*. İstanbul: Milliyet Kitaplığı.
- Akşin, Sina (Edt.) (2007). *Türkiye Tarihi 3 (1600-1908) 4. Basım*. İstanbul: Cem.
- Albayrak, B. (1998). *Proje Yönetimi ve Danışmanlık (2. bs.)*. İstanbul: Alfa Basım Yayın.
- Alpgüvenç, Can (2011). *İki Hanım Sultan: Hürrem ve Mihrimah*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Altay, Ahmet (2011). *Klâsik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Genel Bir Bakış*. Turkish Studies, Vol. 6/3 Summer. s.1795-1809.
- Altaylı, Tarık (2004). *Kanuni Sultan Süleyman'ın Liderlik Sırları*. (2. Baskı). İstanbul: Okumuş Adam Yayıncılık.
- Altınay, Ahmet Refik (2010). *Felaket Seneleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Altınay, Refik Ahmet (2010). *Lale Devri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

²² Tabloda ve ayrıntılı idari tarih araştırmasında kullanılan tüm kaynaklar kaynakçaya eklenmiştir. Tabloların oluşturulması sırasında her danışman ve yöneticisini inceleyebilmek adına pek çok farklı kaynak taranmış ve analiz edilmiştir.

- Andıç, Fuat Süphan (1978). *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Andreasyan, Hrand (1960). *Balathı George'a Göre Edirne Vakası*. İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, cilt:11, sayı:5, s. 47-64.
- Arkun, Kemal (2008). *Sultan I. Mehmet (Çelebi)*. İstanbul: Akademisyen Yayınevi.
- Armağan, Mustafa, *Osmanlı Ansiklopedisi* (1995). İstanbul: Ağaç.
- Aşkar, Mustafa (1993). *Molla Fenari ve Vahdet-i Vücut Anlayışı*. Ankara: Mura-diye Kültür Vakfı.
- Atik, Kayhan (2001). *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Ali Osman*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Atsız, Nihal (1967). *İstanbul Kütüphanelerine Göre Ebussuud Bibliyografyası*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Yayınları-2.
- Askar, Asanbey (2003). *Turan Büyüklere*. Kazakistan: Kazakistan Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları.
- Avcioğlu, Doğan (1981). *Türklerin Tarihi*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Ayman-Güler, Birgül ve Nuray E. Keskin (2005). *Devlet Reformunu Tarihten Çalışmak*. A.Ü. SBF Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi Tartışma Metinleri.
- Aytar, D. (1998). *Danışmanlık Nedir? Ne Degildir?*, Ankara: Rota Yayınları.
- Bal, Mehmet Suat (2006). *Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir; Şemseddin İsfahani*. Bahar, sayı 19, s: 265-294.
- Baran, Merih (2002). *Yedi Yüzyılın Dilinden Osmanlı Sultanları ve Eşleri*. Ankara: Önder Basım.
- Baysal, Cahide (1994). *16. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetiminde Vezir-i Azamlar ve Siyasi Etkileri*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- Bell, Jean (1998). *Kösem Sultan: Topkapı'da Bir Gelin*. İstanbul: Aksoy.
- Beşenk, H. (2009). *Yönetim Danışmanlığı ve Türk Kamu Yönetimi'nde Danışmanlık Faaliyetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.
- Birinci, Ali ve Ekrem Çakıroğlu (1999). *Osmanlı Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bozkurt, U. (2007). *Yönetim Bilgisinin Yayılımında Danışmanlık Firmalarının Rolü; Türkiye Üzerine Tarihsel Bir Analiz*, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Bulut, H. İbrahim (2002). *Kemal Paşazade ve Fî Hakikati'l-Mucize Adlı Risâlesinin Tahlil ve Değerlendirilmesi*. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002 (6), s.187-201.
- Buz, Ayhan (2008). *Yeni Başlayanlar İçin Osmanlı Tarihi*. İstanbul: İkarus.
- Çakıroğlu, Ekrem ve diğ. (1999). *Yaşamları ve Yayınlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı Kredi
- Çerçi, Faris (2000). *Gelibolulu Mustafa Âli ve Kühü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*. Cilt: I, Kayseri: Sanat.
- Danışmend, İsmail Hami (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi Cilt 1*, İstan-

- bul: Türkiye Yayınevi.
- Demir, Abdullah (1979). *Şeyhülislam Ebussuud Efendi: Devlet-i Aliyye'nin Büyük Hukukçusu*. Ankara: Ötüken
- Deniz, Şefaattin (2002). *Osmanlı Devleti'nde Padişah ve Bab-ı Ali Arasındaki İktidar Mücadelesi (1808-1908)*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- De Tott, Baron (2004). *18. Yüzyılda Türkler*. İstanbul: Pınar Kitabevi.
- Dikmetaş, Turan (2000). *Osmanlı Sultanları*. Ankara: ABC Yayıncılık.
- Duyan, Y. N. (2008). *Türkiye'de Kamuda Danışmanlık Sistemi: TBMM'de Danışmanlık İşleyişi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Emecen, Feridun M. (2011). *Yavuz Sultan Selim*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Emecen, Feridun (2004). *İstanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri*. İstanbul: Kitabevi Yayıncılık.
- Erdoğan, Arif (1998). *Yavuz Sultan Selim'in Faaliyetlerinde Din ve Siyaset Faktörü*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Erdost, E. H. (2004). Tarihsel Perspektifte Yönetim Danışmanlığı Hizmeti, *SBF Dergisi*, 59(1), 141-158.
- Ertan, S. (2006). *Yönetim Danışmanlığı ve Ülkemizde Danışmanlık Firmalarının Yaşadıkları Sorunlar -Bir Uygulama-*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Faroqhi, Suraiya (2008). *Another Mirror for Princes*. İstanbul: The Isis Press.
- Finkel, Caroline (2007). *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğunun Öyküsü 1300-1923*. İstanbul: Timaş.
- Goldhamer, Herbert (1978). *The Adviser*, New York: Elsevier Publishing.
- Gömeç, Saadetin (1999). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Akçağ
- Gülcan, Yılmaz (2003). *Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Alfa.
- Güler, Eren, Kemal Çiçek, Halil İnalçık ve Cem Oğuz (1999). *Osmanlı: Hanedan Cilt 12*. İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gülgönül, Mehmet (2007). *Bir Diğerkamlık Örneği Alaeddin Paşa*. Sızıntı Dergisi, Yıl:29, Sayı 342.
- Güzel, Hasan Celal; Çiçek Kemal ve Salim Koca (2002). *Türkler Ansiklopedisi*, cilt 10. Adana: Kültür A.Ş.
- Hayta, Necdet ve Uğur Ünal (2010). *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (4. Basım)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Holtz, H. (1986). *Utilizing Consultants Successfully*, Londra, İngiltere: Quorum.
- Holtz, H. (1993). *How To Succeed As An Independent Consultant*. New York, ABD: John Wiley & Sons.
- Işın, Ekrem ve Kara, İsmail (1999). Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi Yapı ve Kredi Yayıncılık, İstanbul, s. 551-557.
- İnalçık, Halil (2013). *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*. Ankara: Timaş.
- İnönü Ansiklopedisi Cilt 1 (1946). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Jorga, Nicolae (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi Cilt 2*, İstanbul: Yeditepe.
- Kandemir, Dimitri (1998). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*

- (1. Cilt). (Çev. Özdemir Çobanoğlu). İstanbul: Cumhuriyet Kitaplığı
- Kafesoğlu, İ. (1999), Türk Milli Kültürü, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Karal, Enver Ziya (1983). *Osmanlı Tarihi Cilt VIII. (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907)*. Ankara: TTK.
- Kartal Nazım, “Danışmanlık Üzerine”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 45, Sayı: 4, 2012, s.139-155.
- Kaymaz, Nejat (1971). *Pervane Mu'inü-din Süleyman*. Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi
- Keklik, Ebubekir (2009). *Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülaziz Devri Anadolu Islahatları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kemal, Yahya (2010). *Aziz İstanbul*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Kırkkılıç, Ahmet (1988). *Sultan III. Murad*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Koca, Selçuk (2010). *Sultan I. Alaeddin Keykubad'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zafiyeti ve Emir Sadeddin Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü*. Gazi Türkiyat, Güz 2010, Sayı:7, s: 65-97.
- Kocatürk, Vasfi Mahir (2005). *Osmanlı Padişahları*. Ankara: Buluş Kitabevi.
- Köymen, Mehmet Altay (1953). *Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları I*. Belleten XVIII/68, s.557-604
- Köymen, Mehmet Altay (1999). *Siyasetname (Nizam'ül-Mülk)*. Ankara: TTK.
- Köymen, Mehmet Altay (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: 3. Cilt Alparslan Zamanı*. Ankara: TTK.
- Kubr, M. (1996). *Management Consulting: A Guide To The Profession (3. bs)*. Cenevre, İsviçre: Uluslararası Çalışma Örgütü Yayınları.
- Kurt, Yılmaz (1998). *Koçi Bey Risalesi*. Ankara: Akçağ.
- Lippitt, G. ve Lippitt, R. (1986). *The Consulting Process In Action (2. bs)*. San Diego, Kaliforniya: University Associates.
- Maksudoğlu, Mehmet (2007). *Osmanlı Tarihi 1298-1922 (3. Baskı)*. İstanbul: Elif Yayınları.
- Mantran, Robert (1995). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Meçil, Erdoğan ve Ali Sevim (1995). *Selçuklu Devletler Tarihi: Siyaset, Teşkilat, Kültür*. Ankara: TTK
- Medvic S. K. (2003). Professional Political Consultants: An Operational Definition. *Politics*, 25(2), 119-127.
- Özsoy, Osman (2005). *Aziz Mahmud Hüdayi'nin Üsküdar'ı Seçme Nedenleri*. Mayıs, İstanbul: I. Uluslar arası Aziz Mahmud Hüdayi Sempozyumu
- Öztuna, Yılmaz (2006). *II. Sultan Mahmud*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık.
- Öztuna, Yılmaz (2006). *Yavuz Sultan Selim*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık.
- Öztuna, Yılmaz (1988). *Ali Paşa*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Pınar, Hayrettin (2008). *Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Ali Paşa*. SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2008, sayı:18, s. 1-22.

- Parsons, Wayne (1995). *Public Policy: An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis*, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Radin, Beryl A. (2000). *Beyond Machiavelli: Policy Analysis Comes of Age*, Washington D.C.: Georgetown University Press.
- Sakallı, Bayram (1999). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Yıllarında Şeyh Edebalı*. Türk Yurdu Dergisi, sayı: 148-149, s:50-57.
- Sakaoğlu, Necdet (2008). *Bu Mülkün Kadın Sultanları*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Sevim, Ali (1990). *Ünlü Selçuklu Komutanları*. Ankara: TTK.
- Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara:TTK.
- Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. İstanbul: E Yayınları.
- Süreyya, Mehmed (1996). *Sicill-i Osmani*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30
- Şakir, Ziya (2008). *Çağ Açan Padişah Fatih Sultan Mehmet Han*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tansel, Selahattin (1969). *Yavuz Sultan Selim*. Ankara: MEB Basımevi.
- Taşgıl, Ahmet (2004). *Göktürkler*. Ankara:TTK
- Tekeli İlhan ve Şaylan Gencay, "Danışmanlık Kuramı", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2,1975, s.92
- Tektaş, Nazım (2002). *Sadrızamlar*. İstanbul: Çatı Kitapları.
- Tiryakioğlu, Okay (2011). *IV. Murat Gürz ve Zaferler*. İstanbul: Timaş.
- Turan, Adnan (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyetleri*. İstanbul: Ötüken.
- Turan, Şerafettin (1958). *Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar*. Belleten,1958 Ekim, s: 556-594
- Tursun Bey (1974). *Tarih-i Ebü'l- Feth*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Türk Ansiklopedisi Cilt 20* (1972). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Türkiye Diyanet Vakfı (2002). *İslam Ansiklopedisi*. Ankara:TDV İslam Araştırmalar Merkezi
- Uğur, Ahmet (1991). *İdris-i Bitlisi ve Sükr-i Bitlisi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Uluçay, M. Çağatay (1992). *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara:TTK Basımevi.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1936). *Sadrızam Halil Hamid Paşa*. İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1942). *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1974). *Çandarlı Vezir Ailesi*. Ankara: TTK.
- Ünal, Tahsin (2001). *İkinci Viyana Kuşatması Işığında Mağlubiyetimizin Gizli Sebepleri*. Ankara: Berikan
- Ünsal, Kubat (2001). *Güç ve İhtişam*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Ünver, Süheyl (1970). *Kanuni Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Has-*

- talığı, Ölümü, Cenazesi ve Defni.* Ankara: TTK.
- Van Donzel; Lewis Bernard ve Pellat, Ch. (1978). *The Encyclopaedia of Islam-Vol. IV.* Leiden: Brill.
- Von Hammer, Joseph (2008). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Çev. Mehmet Ata).* İstanbul: İgi Kültür Sanat
- Yalçın, Şiar (1978). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi.* Karaman: Havas Yayınları.
- Yazıcı, Mustafa (1990). *Tarihte 128 Türk Devleti.* Ankara: Emel Matbaacılık.
- Yılmaz, Muammer (2011). *İstanbul'un Fethi ve Akşemsettin.* İstanbul: Nüve Kültür Yayınları.
- Yılmaz, Muammer (2008). *Osmanlı'nın Manevi Mimarları.* İstanbul: Elit Kültür Yayınları.
- Yiner, Abdulnasır (2007). *İdris-i Bitlisi.* I. Köprü Dergisi, sayı 98 (Bahar, 2007), s. 2-7.
- Yücel, Yaşar ve Ali Sevim (1992). *Türkiye Tarihi 4.* Ankara: TTK.
- Yücel, Yaşar ve Ali Sevim (1991). *Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Dönemi 1566-1730.* Ankara: TTK.

EK- ÇİZELGE 4: İNCELENEN TÜM DANIŞMANLARIN LİSTESİ									
HÜKÜMDAR DANIŞMAN	DÖNEM	DANIŞMANIN NİTELİĞİ	DANISILAN KONUNUN NİTELİĞİ	DANIŞMA EYLEMİNİN SONUCU	FAYDA	ZARAR	NİTELİK	İDARİ YAPIVA KATKISI/ZARARI	
1. II. Keykavus-Muhyüddin Süleyman	Anadolu Selçuklu	Askeri	Savaşta tesvik ve savaş	İkinci savaş kaybedildi.	Sözlü danışma	Veri Yok			
2. Kanuni-Ebussaud Eftendi	Osmanlı Yükseliş	Dini-Adli	Eylemlerin dini yönünü belirlemesi	Manevi destek	–	Fetvaların ve yaptırımların düzenlenmesi hakkında talimatname (idari düzenleme)			
3. Fatih Mehmet-Zaganos Paşa	Osmanlı Kuruluş	Askeri	Roma'nın verasetimin telkini	Askeri ve stratejik destek	Askeri eğitim	Veri yok			
4. III. Mehmed-Safiyü Sultan	Osmanlı Duraklama	İdari atamalar ve aziller	Safiyü Sultan'ın idareye doğrudan etkisi	–	Kardeş katli, tayinlerde rüşvet, Adaletsizlikler	Tayin ve azillerde İlyakar ilkesinden tavizler			
5. III. Selim-Sokullu Mehmet Paşa	Osmanlı Yükseliş	Devlet yönetimine dair pek çok tavsiye	Devlet yönetimine dair pek çok tavsiye	Özellikle siyasi destek, yol gösterici (politik a beirleyici)	Dış ilişkilerde doğrudan etki	Siyasi ilişkiler belirleyecek yapılara önem			
6. IV. Mehmet-Merzifonlu	Osmanlı Duraklama	Askeri tavsiyeler	Başarımlar	Askeri komuta	Askeri hareketlerde etki	–			
7. IV. Murat-Kemankes Ali Paşa	Osmanlı Duraklama	İç isyanlar	Danışman başarısız ve aşırı hırslı	–	Padışahı yanlış yönlendirme, siyasi çıkarlar uğruna devlet görevlilerini yönetimden uzaklaştırma	Rüşvet, siyaseten adam kayırma			
8. Gıyaseddin Keyhüsrev-Emir Saadeddin Köpek	Anadolu Selçuklu	Taht kavgalarında Gıyaseddin Tarafı	Taht kavgalarında siyasi destek	Tahta çıkmasında etkili	Sultan yönlendirme, pek çok siyasi rakibini öldürme ve öldürme	Merkezi otoriteyi sarsacak bürokrat katlleri			
9. III. Ahmet-Neveşihirli Damat İbrahim Paşa	Osmanlı Gerileme	Yönetim-Siyasi	Yönetim işlevinin devri, siyasi destek	İç ve dış bariyer için tavsiyeler, dış ilişkilerde gelişmeler ve kültür sanat ilerlemeleri, mali disiplin	Yönetimi işlevsizleştirme	Mali disiplinle yönelik önemli tedbirler. Ayrıca hariciye teşkilatının adınımlan			

10.	IV. Mehmet-Köprülü Fazıl Paşa	Osmanlı Duraklama	Sadrâzâm	Askeri, idari, ekonomik, sosyal, eğitim	Padîşâh pek çok yetkisini devretti	Askeri gelişim çabaları, ekonominin düzeltilmesi için tedbirler, ulemanın kaldırılması hedefi	Yöneticiyi işlevsizleştirme	Askeri başarılar gelmiş, ekonomi toparlanmıştır.	Devletin o dönemi için bir toparlanma süreci yaşanmış.
11.	II. Mahmud-Akëmdâr Mustafa Paşa	Osmanlı Gerileme	Sadrâzâm	Askeri-hukuki	İşyanlar bastırıldı, Sened-i İttifâk	İş isyanlar bastırıldı, askeri başarılar elde edildi ve ayarlar kontrol altına alındı.	Hükûmdarın yetkileri kısıtlandı.		Sened-i İttifâk ve Merkezi hükûmetin yerele yetki devri.
12.	III. Mustafa ve Baron de Tott	Osmanlı Gerileme	Komutan-Denetmen	Askeri teçhizat ve eğitim	Askeriye sisteminde reformlar	Askeri okullar açıldı, batılılaşmaya çalışıldı.	Fransa tarafından görevli dansman ve olumsuzlukları	Askeri anlamlarda padîşaha tavsiyelerde bulunan dansman	Askeriyenin modernleşmesi, okulların sağlanması gibi konularda çalışmalar
13.	IV. Murat ve Kösem Sultan	Osmanlı Duraklama	Valide Sultan	Saray içi işler	Valide Sultan'ın devlet işlerinde etkisi	Sultan olgusuna kadar devlet idaresi	Kötü yönetim usulleri, yolsuzluklar, vs.	Validesi sıfatıyla padîşahın otoritesi üzerindeki etkisi	Bulunmamıştır.
14.	II. Selim-Lala Mustafa Paşa	Osmanlı Yükseliş	Lala	Taht mücadelesi, askeri	Vezerlik	Askeri başarılar	Taht kavgaları	Askeri anlamda destek	Bulunmamıştır.
15.	II. Gıyâseddin Keyküsrev-Şemseddin İsfahani	Anadolu Selçuklu	Vezer	Taht mücadelesi	Yeterli kaynak ve bilgi yok.	Yeterli kaynak ve bilgi yok.	Siyasi köstek, Moğollarla işbirliği	Padîşahın yönlendirme	Yeterli kaynak ve bilgi yok.
16.	II. Mustafa ve Amcazade Hüseyin Paşa	Osmanlı Duraklama	Sadrâzâm/Kaptan-ı Derya	Askeri, siyasi	Sakız'ın fethi, karlofça	Ülkede iç ve dış barış, Osmanlı'nın son askeri başarılarından Sakız	Karlofça'nın ağırlığı	Karar almada siyasi destek ve askeri bilgi	Vergi reformları
17.	III. Murat-Şenisi Paşa	Osmanlı Duraklama	Vezer	Mali	İlk rüşvet	—	Rüşvetin yayılması	“Mali çözüm önerisi”	—
18.	Kanuni Süleyman-Yahya Efendi	Osmanlı Yükseliş	Süt kardeş	Dini, ilmi	Yöneticilik tavsiyeleri	Sosyal adaleti sağlamaya yönelik tavsiyeler	—	“Padîşahın vicdanı rolü”	—
19.	Fatih Mehmet-Çandarlı Halil	Osmanlı Kuruluş	Vezer	Askeri	Askeri tavsiyeler	—	İstanbul fethine karşı	Kuşatma sırasında sözlü tavsiyeler	—

20.	IV. Mehmet-Köprülü Mehmet	Osmanlı Duraklama	Vezir-i Azam	İdari, askeri, siyasi, mali	Yönetimde danışmanın ekisi	Maliye düzeltilmiş, askeriye ıslah edilmiş ve maas memur ve maas sistemi düzenlenmiştir	Yöneticinin yetkisi sınırlandırılmıştır.	Pek çok alanda hem tavsiye hem eylem ile düzenlemeler	Mükerrer maas ve iş yapmadan memuriyet meselelerini düzenlemek için memurlar denetlenmiştir.
21.	IV. Murad-Koçi Bey	Osmanlı Duraklama	Hasodacısı	İdari	Padşaha risale sunulmuş, padşah tarafından dikkate alınmıştır.	IV. Murad idarede yapması gereken ıslahatları öğrenmiş, idari askeri, sosyal düzenlemeler yapmıştır.	-	Tam bir danışman görevi görmüş, eksiklikleri ve yanlışları tespit edip padşaha sunmuştur.	Sultan yeniden idareyi eline almış ve düzenleme yetkisine kavuşmuştur.
22.	Koçi Bey ve Sultan İbrahim	Osmanlı Dura	Hasodacısı	İdari	Padşaha risale sunulmuş, padşah tarafından dikkate alınmıştır.	IV. Murad idarede yapması gereken ıslahatları öğrenmiş, idari askeri, sosyal düzenlemeler yapmıştır.	-	Tam bir danışman görevi görmüş, eksiklikleri ve yanlışları tespit edip padşaha sunmuştur.	Sultan yeniden idareyi eline almış ve düzenleme yetkisine kavuşmuştur.
23.	II. Mustafa-Fezullah Efendi	Osmanlı Duraklama	Şeyhülislam	Dini, idari	Şeyhülislam yetkileri toplanmıştır	-	Şeyhülislam kendine uygun kararlar almıştır. (rüsvet, yolsuzluk, iltimas)	Danışmandan çok vekil görevi yürütmüştür.	Atama sistemini bozacak gelişmeler ve rüsvet ve iltimasta yaygınlaşma.
24.	Yavuz Sultan-İdris-i Bitlisi	Osmanlı Yükseliş	Danışman	Siyasi, idari	Doğu ve güneydoğu vilayetlerinde barış görüşmeleri	İran ve Mısır seferleri öncesi bölgedeki yerel yöneticilerle barış sağlanmıştır	-	Temsilcilik görevi üstlenmiştir.	Kimi özerklikler karşılığında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yerel yöneticilerin sisteme bağlılıkları sağlanmıştır.
25.	Fatih Mehmet-Mehmut Paşa	Osmanlı Yükseliş	Vezir-i Azam	Diğer çok askeri	Askeri başarılar	Askeri başarılar	Ohlukbeli Savaşı sonrası Uzun Hasan'ın elden kaçırılması	Pek çok savaştan kumandanlık yapmıştır.	Bulunmamadı.
26.	Sultan Abdülaziz-Mehmed Emin Ali Paşa	Osmanlı Dağılma	Sadrizam-Haricîye Nazım	Siyasi, idari, hukuki, askeri	Reformların pek çoğunda etkili	Eğitsel reformlar (GS Lisesi), siyasi reform (Şura-yı Devlet), Askeri (Girit), idari (teşkil-i vilayet)	-	-	Teşkil-i Vilayet yasaları, Şura-yı Devlet

27.	Osman Gazî-Şeyh Edebâli	Osmanlı Kuruluş	Kıyımpeder, ruhani lider	Dini, ahlaki	Padışahın karakterine olumlu etki	Kuruluş aşamasında ahlîk teşkilatıyla ve ruhani gücüyle tarafları toplama	–	Dini meselelerin danışıldığı,	Ahlî teşkilat devlet teşkilatlanmasında faydalı olmuştur.
28.	Tuğrul ve Çağrı bey	Büyük Selçuklu	Kardes, başkomutan	Askeri, idari	Çağrı Bey yönetim hakkını kardeşine devretmiş, askeri işlerle ilgilenmiştir.	Devletin bütünlüğü (?)	–	İş bölüşümü, beraber yönetim	İdarede bölümlerin önüne geçilmesi
29.	II. Bayezid-Gedik Ahmet Paşa	Osmanlı Yükseliş	Veziir	Askeri	Komutanlık yapmıştır	–	–	–	–
30.	III. Mustafa-Koca Ragıp Paşa	Osmanlı Gerileme	Veziir-i Azam	Askeri, mali, siyasi	Reform ve barış yarı politikalar	Askeriyede düzenlemeler, malyede tasarruf, barışçı dış politika	–	Sözü dinlenen danışman (padışaha karşı rus barışı)	Yeni askeri okullar (?)
31.	IV. Murad-Hafız Ahmed Paşa	Osmanlı Duraklama	Sadrâzam	Askeri, sosyal	Sosyal barış ve yenileri ocağı düzenlemeleri	İç isyanları bastırılmış, çeşitli komularda padışaha raporlar sunmuş;	Sadrâzamlık mücadelesi	Başarılı yönetici ve asker	–
32.	Yavuz Selim-Piri Mehmet Paşa	Osmanlı Yükseliş	Sadrâzam	Askeri, siyasi	Savaşlarda faydalı gözlemler, güvenilir yönetici (salnamat naib)	Fethih hareketlerinde yön verici, donanmanın kurulması	–	Başarılı devlet adamı, ileri görüşlü, sözü dinlenen	–
33.	Orhan Gazî-Aleddin Paşa	Osmanlı Kuruluş	Veziir/kardes	Idari, askeri, siyasi, mali, sosyal	Devletleşme için pek çok düzenleme tavsiyesi	Papa bastırılmıştır, askeri, sosyal düzenlemeler getirilmiştir, düzenli ordu kurulmuştur,	–	Sultanca sözü dinlenen başarılı devlet adamı	Devlet olmanın gereklerini yerine getirecek kurullar ve sistemler oluşturulmuştur.
34.	Kanuni-Mükrimah Sultan	Osmanlı Yükseliş	Baba-Kız	Askeri ve siyasi	Malta seferi, saray içi siyaset	Padışaha manen destek	Kardeşler arası kavgalar	Saray istediği gibi yönlendirmeye çalışma	–
35.	Yıldırım Bayezid-Çandarlı Ali Paşa	Osmanlı Kuruluş	Sadrâzam	Askeri, idari, siyasi	Pek çok yönden padışahı destekleyip, destekleyici yönetici	Kadırlara maaş ile adalet, iç oğlan teşkilatı ile teşkilatlanma, Bizans kuşatmalarında akıllıca taktikler	Paralı asker uygulaması ve Ankara Savaşı, Bayezid-içki (?)	Padışahın devanılı yanında olmuş ve sözü dinlenmiş bir sadrazam.	Kadırlara maaş sistemi ve iç-oğlan teşkilatı.

36.	II. Abdülhamid-Midhat Paşa.	Osmanlı dağılma	Sadrızan	Askeri, idari, sosyal, mali, siyasi	Valilik deneyimleri ve elindeki güçle padişahı reformlara zorlama	Osmanlı'nın geri kalmışlığına çare olabilecek pek çok reform gerçekleştirilmiştir.	Padişahla arasındaki güç çatışması	Padişah kadar meşhur bir idareci ve siyasetçi	Maliyenin düzenlenmesi, teknik okullar (polislik, gümrük, vs.),
37.	IV. Murad-Seyhülislam Yahya Efendi	Osmanlı Duraklama	Şeyhülislam	Dini, sosyal	Sosyal kararlarda destek (tütün-alkol yasakları, yeniçeri meselesi)	Toplumsal hayatı düzenleyici, sosyal düzenleyici, sosyal düzenleyici, sosyal düzenleyici, sosyal düzenleyici	Baskı	Padişah tarafından görevlendirilen tek danışman,	
38.	Bilge Kağan-Tonyukuk	Gökürk devleti	Vezir	Askeri, idari, sosyal, siyasi	Bilge Kağan'ın genetik dönemlerinde destekleyici danışman	Askeri başamlar elde edilmiş, sosyal hayat ve Türk kültürü muhafaza edilmiş, k. barış sağlanmış, çevre tükellerle ilişkiler düzenlenmiştir.	-	Devletin dağılmasını engelleyen en önemli aktörlerden biridir	Teşkilatlanmayı sağlayacak barış ortamını tesis etmiş, göçebe ruha uygun bir devlet düzeni teşkil edilmiştir.
39.	Kanuni-Pargalı İbrahim	Osmanlı Yükseliş	Sadrızan	Askeri, siyasi, sosyal	Her konuda padişaha yardımcı	Askeri başamlar, isyanları bastır, müzakereleri yürüt	-	Padişahın en yakını	-
40.	Kanuni-Sokullu	Osmanlı Yükseliş	Rumeli Beylerbeyi (sadrızan)	Askeri, siyasi	Karar almada bilgiye dayalı danışmanlık	Rumeli'de askeri yönden raydan olabilecek bilgiler derlemek, padişaha seferler için gerekli bilgileri sunmak, diğer devletlerle ilişkilerde destek	Yaşlı padişahı Züğürt seferine teşvik	Sadrızanlılığı kadar yükselmiş saray görevlisi	-
41.	II. Mahmud-Mustafa Reşit Paşa	Osmanlı Dağılma	Biyüceki, Haricîye Nazırı, Sadrızan	İdari, hukuki ve siyasi	Osmanlı'da pek çok islahat gerçekleştirildi.	Avrupa tarzda yenilikler	-	Batı'da gördüğü hususların Osmanlı'ya uygulanmasında padişaha önerilerde bulunan bir Haricîyeci	-Memuriyet kanunu - Diğer hukuki düzenlemeler - toplumsal düzenlemeler
42.	Yavuz Sultan Selim-İbn-i Kemal	Osmanlı Yükseliş	Şeyhülislam	Dini	Doğu Anadolu ve Mısır fetihlerinde devlete ve ulemaya dini destek	Padişahın dini konulardaki yardımları. Doğu seferlerinde propagandacısı	-	Dini Alim	-
43.	Melîkşah-Nizamî I-Mülk	Biyüce Selçuklu	Vezir-i Azam	Askeri, siyasi, sosyal, idari	Siyasetname:	Tahta çıkış, devlet idaresine yönelik tedbirler	Aşırı güçlenme	Girişke: güçlenen "vekîl" sultan.	Oğuzlar idareden uzaklaşmasını, Kadim gerde kalsın, ortu sadece Türklerden oluşmasını

44.	I. Ahmet- Kuyucu Murad Paşa	Osmanlı Duraklama	Sadrâzâm	Askeri, sosyal	Celâli isyanları bastırıldı.	Celâli isyanları bastırıldı.	Kantınarın topuzu kaçtı	İbnatkar sadrazâm	—
45.	Yavuz Selim- Ali bin Abdükerim Halife	Osmanlı Yükseliş	???	Siyasi, sosyal, dini	Safevi mücadeleleri	Devletteki bozulmalara karşı padişaha uyarılar	—	Devletin birliği için Safeviler ile mücadelelerin gerekliğini vurgulayan eserler yazmış, sosyal noktalarda da öneriler (şekî, zîna, vs.)	—
46.	I. Abdülhamit- İspartalı Halil Hamit Paşa	Osmanlı Gerileme	Sadrâzâm	Askeri	Askeriyede düzenlemeler, yeniçerilere müdahale	Gerilemenin askeri olduğu ve düzeltilmesi gerekliğine dair telkinler	—	—	—
47.	Yavuz Sultan Selim-Damat Çelebi Lütfî Paşa	Osmanlı Yükseliş	Sadrâzâm	İdari, mali, sosyal	Pek çok alanda bozulmayı önleyecek düzenlemeler	Rüşvete engel, devlet kayıtlarının düzenine dair sistem geçirme, askeri fayda, padişaha siyasetname, mali tedbirler	—	Yetkin bir devlet adımı ve olası bozulmaları fark eden bir idareci	—Özellikle devlet kayıtlarının düzenlenmesi meselesi ilgi çekici —Osmanlı'da siyasetname geleneği?? (Tevârih-i Ali Osman)
48.	Fatih Sultan Mehmet- Akşemsettin	Osmanlı Kuruluş	Hocası	Dini, kişisel	Padişaha manevi destek	Yazdığı mektuplarla padişaha moral- motivasyon ve ruhani destek	—	—	—
49.	I. Mehmet (Celebi)-Molla Fenari	Osmanlı Kuruluş	Hocası	Dini, kişisel	Padişaha manevi destek	Yazdığı mektuplarla padişaha moral- motivasyon ve ruhani destek	—	—	—
50.	Kanuni-Piri Mehmed Paşa	Osmanlı Yükseliş	Sadrâzâm	Askeri	Askeri Başarılar	Fetihlerde yönlendirici	—	Akıllı askeri siyaset	—
51.	IV. Mehmet- Tarihçü Ahmet Paşa	Osmanlı Duraklama	Sadrâzâm	Malî-İdari	Bütçeleme, gelir gider ayarlamaları, vergi düzenlemeleri	Bütçeleme, gelir gider ayarlamaları, vergi düzenlemeleri, rüşvet, irtikap, zımmeî önleme	—	—	Bütçeleme ve gelir gider yönetimi